

Іванова Л. Г.,

кандидат історичних наук, доцент
Київського національного університету
ім. М. П. Драгоманова

Українська автономія і Росія в I чверті XVIII століття: відносини сюзерена та васала

Автономний статус Лівобережної України на початку XVIII століття зумовив існування певних особливостей України в економічній, політичній, соціальній та інших сферах суспільного життя, що різко відрізняв її від сутності тодішньої Московії. Тож царський уряд розглядав цей стан України, як аномалію його держави, що істотно відрізнялась на тлі самодержавно-кріпосницької стихії. Відповідно до своїх інтересів російські самодержці від самого початку прагнули привести суспільне й економічне життя, а згодом і політичний устрій козацько-гетьманської України у відповідність із загально-імперськими нормами Росії. Головна мета московсько-петербурзької адміністрації стосовно Гетьманщини з кінця XVII століття полягала в уніфікації її політичного та економічного устрою.

Необхідно було назавжди покінути з особливостями васальної країни, щоб перетворити Лівобережну Україну, з її демократично-республіканськими формами життя, у звичайну провінцію Московської імперії. Проте це завдання виявилось не з простих.

Потрібно було здійснити низку складних перетворень у політичній сфері, які б сприяли повному злиттю двох держав, різних за політичним та економічним статусом. У першому десятилітті XVIII ст. почали закладатись основи для майбутньої інкорпорації Української Гетьманщини. Передусім у поле зору московського уряду потрапили українські збройні сили. За царським указом у 1706 році з частини лівобережних і слобідських полків було сформовано т. з. „Українську дивізію”. Новостворена дивізія безпосередньо підпорядковувалась російському командуванню й уже розглядалась як національне формування російської армії.¹ Крім того, з кожним роком, починаючи від початку Північної війни, українська козацька армія втрачала своє попереднє самостійне незалежне союзницьке становище. Під час Північної війни вона відігравала роль додаткових

інженерно-військових формувань: українські козаки будували фортифікаційні споруди, несли сторожову службу, здійснювали розвідку, прикривали тил і забезпечували прикриття російських полків під час відходу тощо. Український гетьман і старшина у військових справах перебувала під безпосереднім керівництвом київського генерал-губернатора і російських військових вищих посадовців.

Більш суттєвий удар по українській автономії було завдано в грудні 1707 року.² У Московській державі чинності набула губернська реформа, дія якої поширювалась і на Гетьманщину. За губернською реформою територія Росії з територіально-адміністративного боку поділялась на губернії та генерал-губернаторства. Повнота влади в губерніях належала російським чиновникам. Крім того, на губернії покладалось завдання за свій рахунок утримувати військові полки царської армії. За даною реформою міста і містечка Лівобережної України поділялися на три губернії – Київську, Азовську, Смоленську.³ Тобто, відбулося розчленування державної території Гетьманщини; майже ліквідувалась одна з головних ознак державності – наявність єдиної території. В адміністративному сенсі поділені частини козацької автономії підпорядковувались владі губернаторів та генерал-губернатору. Практично владні повноваження гетьманського уряду насправді ставали номінальними.

Лише військовий час та опір мазепинців у 1708–1709 роках змусили петербурзьку адміністрацію й Петра I призупинити остаточний процес руйнації Української козацької держави. Виступ української еліти на чолі з Іваном Мазепою на захист своїх державно-національних прав суттєво занепокоїв верхні ешелони російської влади, змусив децю вгамувати нестримність імперських жадань, відмовитись від наступних радикальних і широкмасштабних перетворень на Лівобережній Україні та вдатися до пошуку нових методів і форм підкорення васальної держави. Ставка тепер була зроблена на поступовість, довготривалість, лавірування. Передбачалось здійснити, на перший погляд, невеликі, проте, суттєві зміни в політичній та економічній структурі Гетьманщини.

У листопаді 1708 року московські урядовці та Петро I повністю знехтували Березневими статтями 1654 року про військово-політичний конфедеративний союз між двома державами та про

невтручання в політичне життя козацької України. Посилаючись на військовий час, російський самодержець, проігнорувавши українські традиції та права виборності керівника козацької держави, майже призначив на гетьманство Стародубівського полковника Івана Скоропадського та ще й відмовився укласти традиційний союзницький договір, як було прийнято за угодою 1654 року, з новим гетьманом Лівобережжя. Тим самим Петро I продемонстрував своє небажання рахуватися з інтересами васала і насправді трактував Україну як територіальну область своєї держави.

Згодом, право виборності (яке лежало в основі політичної державної системи Гетьманщини) за царським указом 1715 року повністю нівелюється. Козацька старшина могла посісти урядові посади (генеральні та полкові) тільки за призначенням, яке санкціонувалось у Петербурзі. Поміж двох–трьох кандидатів, запропонованих гетьманом, царські сановники обирали й затверджували більш лояльних і покірних царській владі.⁴ Відтепер українські посадовці набували статусу звичайних чиновників російської держави і повністю підпорядковувались волі монарха та Сенату. Проте, варто відзначити, що в Україні зберігались певні особливості соціального і правового статусу.

З липня 1709 року при гетьманському урядові була впроваджена посада міністра-резидента, на якого покладались обов'язки контролю за діями українських посадовців і за виконанням царських указів і „волі” монарха на всій території Лівобережної України. За словами російського історика М. С. Соловйова, це був „перший крок на шляху ліквідації гетьманського сану як такого”.⁵ Згодом міністр-резидент майже перебрав на себе виконавчу владу та гетьманські повноваження в земельному питанні. З 1710 року при українському уряді перебувало вже два міністри-резиденти.⁶ Відтепер на цих міністрів ще покладалось завдання формувати суспільні настрої та думки про український уряд. Всебічно заохочувались доноси,⁷ що перетворились у головний інструмент контролю за гетьманом і козацькою старшиною.

У 1710 році Київський генерал-губернатор Д. Голіцин у листі до російського канцлера Г. Головкина давав пораду щодо урядового курсу у фінансовій сфері Гетьманщини: „Для нашей безопасности

на Україне надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом; не надобно исполнять всякие просьбы гетмана, особенно когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами или чем-нибудь другим... Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будут приходиться с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться”.⁸

Отже, ставка робилась на деморалізацію української громадськості. Хаос у політичній орієнтації, зневіра у власній силі, зневага до національного уряду, зневага до моральних цінностей, жадоба до легкого збагачення і придбання нового соціального статусу – це головні компоненти політичної технології російських сановників щодо української Гетьманщини і суспільства в I половині XVIII століття.

Слід зазначити, що від 1711 року за указом Петра I при Сенаті існувало особливе відомство – Фіскальне, до його складу ввійшло 500 чиновників-донощиків. Їх обов’язком стало доповідати Сенату про зловживання та державну зраду. Насправді доносителство при Петрі I стало професією і фіскали користувалися необмеженими правами.⁹ Доноси заохочувались суттєвою матеріальною нагородою навіть у разі неправдивості інформації.

Мережа фіскалів запроваджувалась і поширювалась і в Україні. Кадри рекрутувались з місцевого козацького контингенту. Передусім ними ставали особи, жадібні до почестей, багатства, посад, низького морального духу, мстиві (бо прагнули поквитатися з удачливими конкурентами). Це була категорія людей далеких від будь-якої національної гідності та почуттів. Цар, Сенат, міністри-резиденти всіляко заохочували діяльність людей подібного гатунку, щедро роздаючи землі, урядування, гроші й цінні дарунки за рахунок жертв їхніх доносів. Донощики-кар’єристи протиставлялись патріотично налаштованій старшині і були наближені до міністрів-резидентів.

Серед одіозних фігур того часу можна назвати Д. Забілу, генерального суддю І. Черниша, старшини Г. Галагана, В. Танського, Г. і М. Милорадовичів, Ф. Лисовського та інших.

Обов'язки фіскалів у російській державі, за наказом Петра I, зобов'язані були виконувати православні священники. Вони мусили інформувати жандармських приставів про таємниці сповіді прихожан, вивідувати у віруючих їхні думки про ті чи інші події, чи про царські нововведення. У разі ухиляння від даного обов'язку священники позбувалися свого приходу, багатьох прав і могли потрапити за ґрати. Подібна ситуація зі служителями православної церкви стала нормою і в Україні.¹⁰

У першій чверті XVIII століття автономне право Київської митрополії, за словами історика І. Власовського, було більше „маревом, ніж дійсністю”.¹¹ На 1700 рік Київська митрополія втратила Луцьку, Перемишльську, Львівську, Чернігівську, Могилівську єпархії. У її розпорядженні залишалася Київська та новостворена Переяславська єпархії. Відповідно всі нововведення в церковному житті Росії автоматично поширювались і на українську територію, зокрема, царські укази 1701, 1705, 1711 років,¹² що стосувались фіскальних обов'язків священників. Остаточний удар по релігійних правах Лівобережної України було завдано 1722 року, коли Київська митрополія, указом російського самодержця, зводилася до атхієпископства і потрапила під повний контроль вищого церковного органу Російської імперії – Синоду.

Наступ на політичне і духовне життя Гетьманщини з боку петербурзької адміністрації здійснювався фронтально і з дивовижною послідовністю. За однією хвилиною нововведень у політичній сфері тут же слідувала наступна хвиля перетворень у духовній сфері. 1690 року Московський патріарх Іоаким на церковному соборі засудив і наклав „прокляття та анафему” на українські книжки П. Могили, С. Полоцького, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича та інших українських учених, письменників, релігійних діячів.¹³ Відповідно заборонялося друкування української книги в Гетьманщині. З 1709 року в українське діловодство впроваджується російська мова і за наказом Петра I зменшується кількість студентів у Києво-Могилянській академії – з півтори тисячі до 500 осіб. До того ж, у 1701 році, за примусом російського уряду, Київську академію покинули її найкращі викладачі, професура та студенти. На них покладалось завдання провести освітню реформу в Росії – створити

широку мережу початкових та середніх навчальних закладів від Петербурга до Вологди, а також реорганізувати Московську слов'яно-греко-латинську академію у вищу школу європейського взірця.¹⁴ Від цього часу українські вчені та педагоги кожен рік покидали рідний край і назавжди від'їжджали до Російської імперії, забираючи з собою свої знання, досвід, бібліотеки, давні літописи. Так, унікальна бібліотека Ф. Прокоповича (3192 книг) перейшла до Новгородської семінарії та бібліотеки Академії наук в Петербурзі, Г. Бужинського і Л. Горки – до Московської слов'яно-греко-латинської академії (у цілому 720 книг), Ф. Лопатинського (1416 книг) – Тверській семінарії.¹⁵

Указ 1701 року було знову продубльовано в 1721 році. Він передбачав масовий відтік інтелектуальної еліти з України, що саме по собі передбачало далекосяжні негативні наслідки для майбутньої культури Гетьманщини. Примусові методи поєднувались зі всілякими заохоченнями у вигляді високих церковних та університетських посад, грошових винагород і зарплат. До того ж на українських церковників покладалось завдання місіонерів. Петербурзький уряд вів рішучу боротьбу зі старообрядцями та в допомогу собі взяв добре освічених, наділених ораторським мистецтвом вихованців Києво-Могилянської академії.

Вихолощування науково-культурного потенціалу Лівобережної України супроводжувалось забороною друкованого українського слова. У жовтні 1720 року Сенатський указ припинив друк української світської книги, а церковну поставив під строгу цензуру московського патріархату (згодом Синоду); через рік указом ще раз було підтверджено й уточнено заборону українського друку: „чтоб особого наречия в оных не было”.¹⁶

В економічній сфері уніфікаційна програма Петербурга стосовно Гетьманщини здійснювалась із ще більшою наступальністю. Вражає її продуманість, послідовність, організаційна реалізація.

Економіка Лівобережної України з перших же років XVIII століття підпорядковувалась військово-оборонним планам Петербурга й працювала на втілення гіперактивної зовнішньої політики імперського уряду. Подібно до Росії в господарському житті Гетьманщини впроваджується принцип „меркантилізму” і

„протекціонізму”, а з 1710 року розпочався процес „одержавлення економіки”. Останнє означало не що інше, як неухильне виконання військових замовлень без урахування потреб населення і країни вцілому.¹⁷

Варто відзначити, що Лівобережна Україна в згаданий період (як і до кінця XVIII століття) залишалась переважно аграрною країною. Мануфактурне виробництво починало зростати тільки в роки правління гетьмана Івана Мазепи. Причиною того були військовий і географічний чинник. До того ж Росія, як протектор, була зацікавлена в збереженні в Гетьманщині сільськогосподарського напрямку в економічному житті та розглядала її як джерело сировинної бази для всеросійського ринку.

У цьому зв'язку (за указом Петра I) на Лівобережжі розширювались посівні площі льону і конопель, волокно яких використовувалось для виробництва парусного полотна й канатів, необхідних морському флоту. Також розширювались посівні площі тютюну, який ішов для потреб армії. Під контроль держави в українських землях було взято хліборобство, знову ж таки для забезпечення хлібом армії, а не населення. Російський уряд зобов'язав українську старшину та російських вельмож на Лівобережжі збільшувати кількість посівних площ і за допомогою екстенсивних методів піднімати врожайність зернових. З 1723 року Камер-колегія Сенату контролювала хлібопостачання з козацької держави, звітувала про кількість намолоченого зерна й посівних площ.¹⁸

Потреба у виробництві грубого сукна, з якого виготовляли шинелі для армії, зумовила розвиток вівчарства в Київській та Азовській губерніях. З 1720 року Лівобережжя та Слобожанщина перетворились у регіональний придаток Росії з розведення вівчарства, орієнтованого тільки на забезпечення імперської армії.

Відповідно до цих потреб Російської держави в Україні відбувався розвиток мануфактурного виробництва. Петербурзька адміністрація, зважаючи на принцип меркантилізму і протекціонізму, сприяла розвиткові великих текстильних підприємств. Серед них варто назвати суконну Глушківську мануфактуру, великі полотняні підприємства в Стародубі, Шептаківці, Топальську. Ці підприємства перебували у власності

російської держави, російських вельмож і купців. Звичайно ж вони виконували замовлення російського уряду і працювали на російську армію. Подібна ситуація спостерігалась у тютюновій, скляній, паперовій промисловості. Відповідно до військових потреб войовничої імперії. Сенат узяв під свій контроль селітряну та залізообробну промисловість Гетьманщини.¹⁹ Зокрема, виробництво та продаж селітри в Україні перебувало під особливим наглядом генерала російської артилерії Ф. Шидловського.

Щодо торгівлі, то на Лівобережній Україні діяли царські укази 1714–1718 років про „заповідні товари”. Згідно цими указами українським купцям і промислово активній старшині заборонялось вивозити сукно, полотно, панчохи, тютюн, прядиво, цукор, фарби, сало, олію, лій, селітру за межі Лівобережжя. У 1719 році за новим указом заборонялося вивозити на Захід – зерно. Російський уряд за низькими цінами оптом скуповував промислову продукцію, збіжжя й усі сільськогосподарські товари в Україні для своїх потреб, вдаючись часто до навмисного зниження цін на окремі види товарів на внутрішньому українському ринку (зокрема, на хліб і худобу).²⁰

Відповідно вводилась заборона на торгово-економічні контакти Гетьманщини з її традиційними торговими партнерами: Польщею, Австрією, Молдовою, Прусією, Кримом.²¹ Перекривався транзитний торговельний шлях через Лівобережжя і Слобожанщину в європейські і азійські країни. До того ж українські купці змушені були купувати іноземні товари і пропонувати вітчизняні російським торговцям за невивідними для перших цінами.

Російський уряд узяв під свій строгий контроль товарообіг із Гетьманщини. Торговий люд з України зобов'язаний був везти свій експорт до Смоленська, де товар оцінювався, оподатковувався і фіксувався російськими чиновниками, а тоді переправляти – до Петербурга, Архангельська, Риги.²² Така подорож приносила неабиякі збитки і розорювала українських підприємців і купців.

Разом з цим посилювався податковий тиск імпортно-митної системи Росії на васальну українську державу. На українські вивізні товари встановили високі митні тарифи. Натомість, російські купці отримували всілякі торговельні пільги в Україні, а російські товари, завдяки низьким цінам, ставали доступнішими,

ніж високоякісні європейські, й тому витіснили із товарообігу вітчизняні українські вироби.

Крім того, уся внутрішня і зовнішня торгівля в Гетьманщині перебувала в руках російських чиновників – київського генерал-губернатора Д. Голіцина, фінансиста С. Рагузинського та генерала російської артилерії Ф. Шидловського.²³

Негативні наслідки для української економіки мало постійне перебування на території України одинадцяти російських полків, на утримання яких із бюджету Гетьманщини кожен рік відраховували 147 тисяч рублів. За даними відомого дослідника О. І. Гуржія, з 1712 року, крім названих коштів, на утримання російських полків в Україні виділялось на кожен полк по 60 телиць і 100 баранів. У 1715 році за два літні місяці було видано на кожен полк: борошна – 52,8 тисяч четвериків, круп – 6,6 тисяч четвериків, сала – 396 тисяч фунтів. 1716 року за два місяці: борошна – 6,6 тисяч четвертей, круп – 825 четвертей, сала – 9,9 тисяч каменів. З кожним роком потреби російських військових зростають.²⁴ У 1719 році на Лівобережну Україну ввели додаткові військові частини – калмицьку і сербську кавалерію, утримання яких теж лягло на плечі українського населення. У середині XVIII століття на території Гетьманщини дислокувалось уже 19 російських полків. Як бачимо, російський уряд здійснив повну окупацію союзної васальної держави і тепер тримав її уряд під постійним пильним прицілом.

Водночас українські козаки здобували для московської імперії нові території в Литві, Лівонії, Фінляндії, на побережжі Каспійського моря, на Кавказі. З них в Україну повергалося від 50 до 30 відсотків; більшість гинула від епідемій, голоду і тяжких умов життя. Так, наприклад, 1725 року під Дербентом воювало 6800 козаків – з них 5000 померло від цинги та інших хвороб. Додому повернулися лише 961 особа.

Українські збройні сили втрачали своє самостійне значення і з „федеративно-союзницького” війська поступово перетворювались у національні формування в складі російської армії.²⁵

Крім військових обов'язків, українські воїни змушені були будувати фортифікаційні лінії, споруди, фортеці, копати канали тощо. Кожного року (1716–1725) на будівництво каналів між Доном

і Волгою (140 миль) та Ладогою і Невою з України відправляли від семи до десяти тисяч козаків і там їм доводилось жити й працювати в рабських умовах. В Україну поверталась одна третина українських чоловіків. Страхітливу картину перебування українських козаків на Ладозі описує у своєму листі полковник І. Черняк: „...Велика кількість козаків хворих і померлих перебуває, і дедалі множаться тяжкі хвороби – найбільше вкорінилась гарячка і набряк ніг, і мруть з того. Однак приставні офіцери, незважаючи на таку нужду бідних козаків, за наказом пана бригадира Леонтєва ... б'ють їх при роботі палками, – хоч і так вони її не тільки вдень і вночі, а навіть і в дні недільні і святкові відправляють – без спочинку... Боюся я, щоб козаків тут не погубити – як торік, – що їх хіба третя частина в минулому році додому повернулася...”²⁶

Говорячи про економічні „нововведення” на Лівобережжі, варто згадати й про грошову реформу, проведену Петербурзькою адміністрацією. З 1710 року в Гетьманщині були вилучені з товарообігу традиційні для України гроші: литовські копи, таляри, українські золоті, натомість введені російська мідна і срібна монети. Повністю реформа була завершена в 1718 році, коли грошовий обіг України остаточно злився із загальноросійським. Проте це робилося не для поліпшення та налагодження економічних зв'язків між обома союзницькими державами. На Лівобережжі вводились російські грошові знаки і передусім – мідні. У 1721 році, за царським указом, російські купці розплачувались при торгових операціях на українських землях тільки мідними грошима, а срібні й золоті категорично вилучались із товарообігу.²⁷ Ці правила не поширювались на українських купців і торгових людей на російській території. Тут купівля-продаж проводилась срібними й золотими монетами. Подібна політика Петербурзького уряду призводила до вимивання цінного металу з васальної держави, а з іншого боку – суттєво підривала її економіку і призводила до господарської залежності та збіднення населення.

Це все були, насправді, початки господарської інтеграції Гетьманщини до всеросійського економічного комплексу. Українська козацька держава поступово й неухильно перетворювалась у сировинний придаток Російської імперії. Але

ще значиміші зміни в політичному й економічному житті Лівобережної України розпочалися у другій половині XVIII століття.

У петровську епоху закладався фундамент для інкорпорації та асиміляції українських земель. Руйнація господарського життя Гетьманщини відбулася впродовж 1722–1725 років, коли на українських землях була проведена фінансово-податкова реформа, яка в науковій літературі отримала назву інкорпораційної. Вона здійснила повне переформування фінансової і податкової системи Лівобережної України на користь сюзерена. Збільшилися види, форми й розміри оподаткування всіх категорій українського населення. Одержані кошти із зібраних податків тепер надходили безпосередньо не в гетьманську скарбницю, а до петербурзької казни. Завдяки цій реформі прибутки з Лівобережжя протягом 1722–1725 років зросли від 45527 до 260,3 тисяч рублів за рік. Із зібраних коштів – 260,3 тисяч рублів – на потреби Гетьманщини було виділено тільки 972 рублі.²⁸ Відомий історик XIX століття О. Лазаревський відзначав, що фінансово-податкові нововведення російського уряду в Україні призвели до повного розорення старшинських та козацьких господарств, для відновлення яких потрібно було десятки років.

Усім добре відомо, що втрата державою своєї економічної основи, усезагальне зубожіння, підпорядкування промисловості та всього господарського комплексу інтересам більш сильної держави відкриває шлях до втрати свого державного суверенітету й будь-якого права на самостійне політичне життя. Тож у першій чверті XVIII століття Петербурзька адміністрація зуміла створити на теренах Гетьманщини економічну і політичну кризу.

На початку 20-х років чітко простежувалась урядова криза та відсутність здорових консолідуючих сил у середовищі української еліти. Повзуча корозія в українському суспільстві, що планомірно впроваджувалась і живилась російським урядом упродовж 1700–1725 років, дала бажані наслідки. Звичайним явищем тепер стає корупція, хабарництво, доносительство, жадоба до нових посад будь-якою ціною, прислужництво. Моральна деградація українських вищих верств пронизувала всю піраміду владної структури козацької держави. Цьому сприяв, з одного боку, ретельний підбір кадрів – „достойників” – міністрами-резидентами та російськими сановниками, а з другого боку,

слабкість власної державницької програми та національної ідеї в українському середовищі, яку вимивали із світогляду політичної еліти разом із нищенням її економічної спроможності.

Усе це поставило Українську козацько-гетьманську державу на шлях політичної катастрофи, котра і прийшла вже в другій половині XVIII століття.

Посилання

1. Павлишко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.22.
2. Ключевський В. О. Курс русской истории. Сочинение в IX томах. Т.IV. Очерки истории СССР. XVIII век. – М., 1962. – С.48-49.
3. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII століття: кордони, населення, право. – К.,1996. – С.65.
4. Гуржій О. І. Гетьман Іван Скоропадський. – К.,1998. – С.66-67.
5. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Т.16. – С.29-30.
6. Материалы для отечественной истории. – К.,1855. – Т.2. – С.157.
7. Горобець В. Присмерк Гетьманщини. – К.,1998. – С.62.
8. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Т.16. – С.32.
9. Бушков А. Россия которой не было. – М-СПб.,1997. – С.397-398.
10. Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського духовенства на Україні і Росії в XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів,1898. – Т.21. – В 1 – С.9-10.
11. Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк, Київ,1999. – Т.3. – С.8.
12. Там само. – С.9-16.
13. Павлишко С. Міф про Мазепу. – Чернігів,1998. – С.158.
14. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. – К.,1981. – С.170-172, 176-178.
15. Там само. – С.179-180.
16. Історія української культури. – К.,2003. – С.946.
17. Анисимов Е. В. Пстр I: Рожденис нмнери // Вопросы истории. – М.,1999.
18. Історія України: у 8-и т. – К.,1978. – Т.2. – С.222.
19. Гуржій О. І. Гетьман Іван Скоропадський. – К.,1998. – С.98-105.
20. Там само. – С.105-110.
21. Джексона І. Україна в I половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К.,1930. – С.13-15.
22. Гуржій О. І. Гетьман Іван Скоропадський. – К.,1998. – С.107-109.
23. Там само. – С.99-102.
24. Там само. – С.120-121.
25. Киевская старина. – 1884. - №5. – С.117-122.
26. Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине // Украина и Россия – история взаимоотношений. – М.,199?. – С.94, 97.
27. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVII ст. – К.,1981. – С.186-187.
28. Горобець В. Присмерк Гетьманщини. – К.,1998. – С.249-259, 268.